

1^ο

Επιστημονικό Συνέδριο

Ο καπνός στην ιστορία

οικονομικές,
κοινωνικές
και πολιτισμικές
προσεγγίσεις

Επιστημονική επιμέλεια:
Άγγελος Α. Παληκίδης

Πρακτικά Συνεδρίου
Καβάλα | 7-9 Δεκεμβρίου 2018

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΠΝΟΥ

Πρακτικά
1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου

Ο καπνός στην ιστορία:
οικονομικές, κοινωνικές
και πολιτισμικές προσεγγίσεις

Καβάλα, 7-9 Δεκεμβρίου 2018

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγόρευσης των προσβολών της. Επισημαίνεται πάντως ότι, κατά τον Ν. 2121/1993 και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση και, γενικά, η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

© Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων & Ιστορίας Καπνού
Κ. Παλαιολόγου 4, 65403 Καβάλα
Τ. 25102 23344 | e-mail: info@ikkik.gr

Σχεδιασμός – Επιμέλεια έκδοσης: Ξανθή-Τζένη Κατσαρή-Βαφειάδη
Συντονισμός έκδοσης: Νεκτάριος Μουρδικούδης
Τυπογραφικές διορθώσεις: Νεκτάριος Μουρδικούδης, Γεωργία Ντεμίρη,
Αλέξανδρος Κολαΐτης

Δημιουργικό, γραφιστική επιμέλεια,
διορθώσεις, μοντάζ, διαχωρισμοί, εκτύπωση, παραγωγή:
TWO K Project ΕΠΕ
Όπισθεν Οικισμού Ηφαίστου,
έναντι Πανεπιστημιούπολης, 69150 Κομοτηνή
Τ. 25310 72486 | e-mail: hello@2kproject.gr

Facebook @2kproject.gr | Instagram 2kprojectgr

ISBN: 978-960-99637-1-8

Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού

Πρακτικά
1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου

Ο καπνός στην ιστορία:
οικονομικές, κοινωνικές
και πολιτισμικές προσεγγίσεις

Καβάλα, 7-9 Δεκεμβρίου 2018

Επιστημονική επιμέλεια:
Άγγελος Α. Παληκίδης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	11
Γιάννης Βύζικας	12
Ζωή Γαβριλίδου	16
Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή	17
Ulrich Moennig	20
Χάρης Αθανασιάδης	22
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	24
ΜΕΡΟΣ Α΄	
ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ <i>ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ, ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΘΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ</i>	
Σωκράτης Πετμεζάς	38
Οι βαλκανικές κοινωνίες την εποχή του καπνού ή αλλιώς το πρόβλημα της εθιστικής εξάρτησης από ένα παγκοσμιοποιημένο προϊόν	
Παναγιώτα Τζιβέρα	66
Εκμισθωτές και καταναλωτές καπνού στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας (17 ^{ος} -18 ^{ος} αι.): το δίκτυο της οικονομίας της απόλαυσης	
Άρης Καφαντόγias	77
Όψεις της κοινωνικής διαδρομής του καπνού στην Αψβουργική Μοναρχία μέσω της νομοθεσίας για τον καπνό στα τέλη του 18 ^{ου} αιώνα	
Ευφροσύνη Ρούπα	90
Τα παραφερνάλια του καπνίσματος από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή	
Νίκος Λεωνιδάκης	105
Η χρηματοδότηση της εμπορίας και επεξεργασίας του καπνού κατά τη μεταπολεμική περίοδο	
Ευάγγελος Πρόντζας – Βιργινία-Αναστασία Φουρνάρη	121
Ο καπνός στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές σχέσεις του Μεσοπολέμου	
Αριστοτέλης Νικ. Σπυριδόπουλος	135
Το ζήτημα του καπνού στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της πρώτης εμπορικής συμφωνίας Ελλάδας-Τσεχοσλοβακίας (1920-1923)	
Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος	145
Η Ελληνογερμανική Συμφωνία του 1950 για τα καπνά (<i>Tabakabkommen</i>)	

Juan Carmona-Zabala	156
Παλιές συνθήξεις σε νέα εποχή: Οι χωρικές αγοραπωλησίες ανατολικών καπνών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	
Βασίλης Πατρώνης – Σπύρος Χουλιάρas	165
Από τις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο: Διαστάσεις, χωρική επέκταση και συμβολή της καπνοπαραγωγής στην Αιτωλοακαρνανία	
Δημήτρης Κυπριωτάκης	177
«Τα Κρητικά καπνά»: Στοιχεία για την παραγωγή και το εμπόριο καπνού στην ανατολική Κρήτη κατά τον Μεσοπόλεμο	
Γιώργος Βοζίκas	196
Τεχνικές παραγωγής, οικογένεια και καταμερισμός εργασίας στην καλλιέργεια και χωρική επεξεργασία του καπνού στα Δαρνακοχώρια	
Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής	212
Στοιχεία για την παραγωγή, τη μεταποίηση και το εμπόριο καπνού στην Καβάλα (τέλη 19 ^{ου} –αρχές 20 ^{ου} αιώνα), προερχόμενα από τα δημοσιεύματα της εβραϊκής <i>Journal de Salonique</i>	
Χρυσούλα Αναγνωστοπούλου	225
«Βιομηχανία σιγαρέτων εν Σάμω»: Όψεις της επιχειρηματικότητας του καπνεμπορικού οίκου των αδελφών Μ. και Σ. Καραθανάση στη Σάμο (1887-1916)	
ΜΕΡΟΣ Β΄	
ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ	
ΚΑΠΝΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ	
Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν	238
Έμφυλες διαστάσεις στην προφορική μνήμη καπνεργα(ρι)ών της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος του Βόλου	
Κώστας Φουντανόπουλος	249
«Ο άλλος εργάτης»: Καπνεργάτριες και κατανομή της εργασίας στα καπνεργοστάσια της Θεσσαλονίκης του Μεσοπολέμου	
Θανάσης Μπέτας	257
Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20 ^ο αιώνα	
Χρήστος Καραμπάτσος – Νικόλαος Αλέξης	271
Οι απαρχές της εκμηχάνισης στην ελληνική σιγαροποιία: εργατικός έλεγχος, εργοδοτικές πρωτοβουλίες και κρατική παρέμβαση στους χώρους εργασίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20 ^{ου} αιώνα	
Κώστας Παλούκης	287
«Ανεπεξέργαστα καπνά» και «ίδια μεροκάματα για ίδια δουλειά»: οι απόψεις των κομμουνιστικών παρατάξεων για το καπνικό ζήτημα (1927-1933)	

Δόμνα Κόφφα – Χάρης Ραζάκος 305
Καβαλιώτες καπνεργάτες στο Έκτακτο Στρατοδικείο Δράμας

ΜΕΡΟΣ Γ΄
Ο ΚΑΠΝΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ

Κωστούλα Καλούδη 322
The back breaking leaf: Η ζωή των καπνεργατών στην οθόνη

Θανάσης Β. Κούγκουλος 332
Καπνίζοντας στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα:
Μαρτυρίες από το ελληνικό μυθιστόρημα των «Αποκρύφων»

Ελπινίκη Χ. Τασάνη 350
«Αρχάγγελιο της παλικαριάς»: Η εικόνα του λαθρέμπορα καπνού
(τέλη 19^{ου}–αρχές 20^{ου} αιώνα) μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα
Λεσβίων συγγραφέων

Κωστής Γκοτσίνης 363
«Το κασίς ή τον καπνόν»: το δίλημμα κατά τα πρώτα βήματα
της ελληνικής καπνοκαλλιέργειας (1880-1920)

Γαρυφαλλιά Θεοδωρίδου 377
Λόγοι θρησκευτικοί και κοσμικοί περί καπνού και καπνίσματος:
Λαογραφική θεώρηση όψεων δημόσιας ρητορικής (τέλος 17^{ου}–τέλος 18^{ου} αι.)

Χάρης Αθανασιάδης 398
Μέρα Μαγιού μου μίσεψες... Ο ματωμένος Μάης του '36 στη δημόσια σφαίρα

ΜΕΡΟΣ Δ΄
Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑ

Κωνσταντίνος Αδαμάκης – Αρχοντή Ιωάννου 410
Δρόμοι του καπνού στην πόλη του Βόλου

Μαρία Δανιήλ 421
Τα καπνεργαστήρια της Αθήνας: Διατήρηση της μνήμης που χάνεται

Σοφία Γκουβούση – Σπυρίδων Ταβλίκος 440
Θεσσαλονίκη – Πρωτεύουσα πόλη του καπνού:
Ανάπτυξη των καπναποθηκών κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα

Λεάνδρος Ζωΐδης 448
Ο αρχιτέκτων Λεάνδρος Ι. Ζωΐδης και
η συνεισφορά του στην πολιτιστική κληρονομιά του καπνού

Γιάννης Γονατίδης 465
Η ομορφιά της λίστας: Αρχεία για την ιστορία του καπνού

ΜΕΡΟΣ Ε΄

Η ΚΑΒΑΛΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ

Αγγελική Χ. Κιουρτσά-Μιχαλοπούλου

482

Άρωμα καπνού στο λογοτεχνικό έργο Καβαλιωτών ποιητών και πεζογράφων

Ευριπίδης Γαραντούδης

499

Το καπνικό ζήτημα στο έργο ποιητών που γεννήθηκαν και/ή έζησαν στην Καβάλα

Άγγελος Α. Παλκίδης

512

Βιογραφία της λήθης: Σαμπετάι Τσιμίνο, ο τελευταίος Εβραίος καπνέμπορος της Καβάλας

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

530

**Οι απαρχές της εκμηχάνισης στην ελληνική σιγαροποιία:
εργατικός έλεγχος, εργοδοτικές πρωτοβουλίες και
κρατική παρέμβαση στους χώρους εργασίας
κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα**

Χρήστος Καραμπάτσος/Christos Karampatsos

*Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας
της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών &
Διδάσκων ΠΔ407, Τμήμα Ηλεκτρολόγων και Ηλεκτρονικών Μηχανικών,
Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Postdoctoral Fellow, Department of History and Philosophy of Science,
National and Kapodistrian University of Athens & Adjunct Faculty,
Department of Electrical Engineering, University of West Attica*

Νικόλαος Αλέξης/Nikolaos Alexis

*Υποψήφιος Διδάκτορας Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης. Υπότροφος Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών – ITE
Phd Candidate in History, Department of History and Archaeology,
University of Crete. Fellow of the Institute for Mediterranean Studies –
FORTH*

Περίληψη/Abstract

Στη μελέτη που ακολουθεί, η εισαγωγή μηχανών στην ελληνική σιγαροποιία αναδεικνύεται ως μια περίπλοκη ιστορική διαδικασία, με μεγάλη χρονική διάρκεια. Δίνεται έμφαση στην «τεχνοπολιτικής φύσεως» δυσλειτουργία των αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών, την αυξημένη επενδυτική διακινδύνευση που συνεπαγόταν. Επίσης, στη σημασία της πολεμικής εμπλοκής κατά τη δεκαετία 1912-1922, η οποία συντέλεσε στην αμφίθυμη στάση του κράτους. Τέλος, στην ηθική οικονομία των σιγαροποιών, στις μεθόδους ελέγχου του χώρου εργασίας και στην εργατική αντίσταση απέναντι στην εκμηχάνιση.

The Beginnings of Mechanization in the Greek Cigarette Making Industry: Workers' Control, Management Initiatives and State Policies in an early 20th century Workplace

Machinery introduction in the Greek cigarette making industry took place between 1910 and 1922. We show that the "automatic" machinery introduced, proved to be much less efficient than usually claimed, exacting

a complete reorganization of the socio-technical system of cigarette production, hence increasing investment risk much more than usually thought. We also point out that the arduous Greek war effort between 1912 and 1922, resulted in ambivalent state policies and enabled the co-existence of hand-made and machine-made cigarettes for a considerable time period. Finally, emphasis is given to the moral economy of the cigarette rollers, their methods of workplace control, as well as their struggles against mechanization.

Στις αρχές του 1910, ο Κωνσταντίνος Βάρκας, ένας από τους σημαντικότερους Αθηναίους καπνοβιομήχανους, εισήγαγε στην επιχείρησή του μια αυτόματη σιγαροποιητική μηχανή. Η μηχανή κατέφτασε στο τελωνείο του Πειραιά στις 10 Μαΐου και έγινε δεκτή με οργανωμένη εκθρόνιση. Οι τσιγαράδες του Βάρκα, δηλαδή οι εργάτες που έως τότε παρελάμβαναν τον κομμένο καπνό και τύλιγαν τσιγάρα με το χέρι, προσπάθησαν να αποτρέψουν την εγκατάσταση του μηχανήματος και οργάνωσαν μια απεργία που κράτησε περίπου έναν μήνα¹.

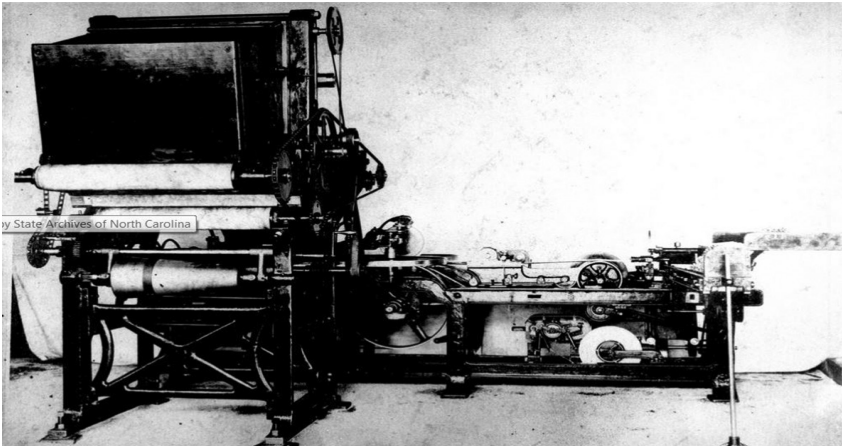
Σύμφωνα με τις διαθέσιμες αφηγήσεις, οι κινητοποιήσεις τους απέτυχαν παταγωδώς και οι τσιγαράδες εκποτίστηκαν από την παραγωγική διαδικασία με τρόπο περίπου τόσο αυτόματο όσο αυτόματες ήταν και οι ίδιες οι μηχανές. «Εντός εξ μηνών μόνον», ανέφερε ένα υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Αθήνας προς τη Βουλή των Ελλήνων στις αρχές του 1911, «35 εργάται σιγαροποιοί εκ των 750 των Αθηνών, ανεχώρησαν εις Γερμανίαν και Αίγυπτον προς εύρεσιν εργασίας»².

Στα όσα ακολουθούν, θα προσεγγίσουμε κριτικά αυτού του είδους τις αφηγήσεις. Θα αποτιμήσουμε εκ νέου την παραγωγική ικανότητα των σιγαροποιητικών μηχανών που εισήχθησαν στην Ελλάδα από το 1910 και μετά. Θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τους λόγους για τους οποίους η πρώτη τέτοια μηχανή εισήχθη τον Μάιο του 1910 και όχι νωρίτερα, δεδομένου ότι, αλλού στον κόσμο, οι αυτόματες σιγαροποιητικές μηχανές χρησιμοποιούνταν ήδη από τη δεκαετία του 1880. Τέλος, θα προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε τους λόγους για τους οποίους η αντικατάσταση των τσιγαράδων από τα αυτόματα μηχανήματα στην πραγματικότητα δεν έλαβε χώρα εντός ολίγων μηνών, αλλά εκτάθηκε για περίπου μιάμιση δεκαετία έως τη διά Νόμου απαγόρευση της κατασκευής χειροποίητων τσιγάρων και την αποζημίωση των εναπομείναντων τσιγαράδων.

1 Η απεργία ξεκίνησε άμεσα, βλ. «Η Απεργία των Σιγαροποιών – Έκκλησις προς τον Λαόν», Εφ. Σκριπ, 11 Μαΐου 1910. Το τέλος της απεργίας ανιχνεύεται πολύ πιο δύσκολα. Εκτιμούμε ότι έλαβε χώρα περίπου έναν μήνα μετά.

2 Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος με βάση άγνωστες πηγές και ανέκδοτα αρχεία* (Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1972), 220.

Ενδείξεις δυσλειτουργίας των αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών (1880-1900)

Εικ. 1: Φωτογραφία μιας μηχανής Μπόνσακ

Θα ξεκινήσουμε, από την αυτόματη σιγαροποιητική μηχανή του Τζέιμς Μπόνσακ (Εικ. 1). Η μηχανή πατενταρίστηκε μεταξύ του 1880 και του 1882 και έκτοτε χρησιμεύει κατά κόρον ως εμβληματικό παράδειγμα των αυτόματων μηχανών της Δεύτερης Βιομηχανικής Επανάστασης³. Για να το πούμε με τη γλώσσα των εφευρετών της, αλλά και των μετέπειτα μμηπτών της, η μηχανή κατασκεύαζε αυτόματα 133 τσιγάρα το λεπτό, συνεπώς, μπορούσε αυτομάτως να αντικαταστήσει 48 ειδικευμένους τσιγαράδες⁴. Εύκολη καθώς ήταν στην κατασκευή, η μηχανή γρήγορα άρχισε να αντιγράφεται μαζικά, από τη Γερμανία μέχρι την Ιαπωνία, ενώ ιδιώτες βιομήχανοι στράφηκαν στην κατασκευή λειτουργικών παραλλαγών του μηχανήματος⁵.

Το τμήμα που αφορά την ομογενοποίηση του καπνού είναι πολύ πιο ογκώδες και βρίσκεται παράλληλα στο βλέμμα του θεατή. Το τμήμα που αφορά το τύλιγμα των τσιγάρων είναι

³ Ενδεικτικά, Alfred Chandler Jr., *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (Cambridge Mass: Harvard University Press, ¹⁵1999), 249-250.

⁴ B. W. W. Roberts και R. F. Knapp, "Paving the Way for the Tobacco Trust: From Hand Rolling to Mechanized Cigarette Production by W. Duke, Sons and Company", *The North Carolina Historical Review* 69, no. 3 (Ιούλιος 1992): 272.

⁵ Στο ίδιο, 268-272. Leslie Hannah, "The Whig Fable of American Tobacco, 1895-1913", *The Journal of Economic History* 66, no. 1 (Μάρτιος 2006): 64.

το λιγότερο ογκώδες τμήμα που βρίσκεται κάθετα στο βλέμμα του θεατή⁶.

Φαίνεται πως αυτού του είδους οι μηχανές σύντομα προσέλκυσαν και ελληνικό ενδιαφέρον. Η παλαιότερη προσπάθεια εισαγωγής τους που έχουμε εντοπίσει στην Ελλάδα χρονολογείται στο 1893. Δέκα χρόνια έπειτα από την εμφάνιση της μηχανής Μπόνσακ, ο Γεράσιμος Ασπιώτης, ιδιοκτήτης της κερκυραϊκής εκτυπωτικής βιομηχανίας που, ήδη, από το 1890 είχε αναλάβει την αποκλειστική κατασκευή τσιγαρόχαρτου για λογαριασμό του ελληνικού κράτους, επισκέφθηκε το Παρίσι με εντολή του ελληνικού Υπουργείου των Οικονομικών⁷. Ο Ασπιώτης περιηγήθηκε επί δεκαπενθήμερο στην παρισινή καπνοβιομηχανία και, κατόπιν, συνόψισε τις εντυπώσεις του σε μια πολυσέλιδη έκθεση⁸.

Η έκθεση αναδίδει ενθουσιασμό, ειδικά όταν περιγράφει την περιήγηση του Ασπιώτη στο κρατικό καπνεργοστάσιο των Παρισίων. Σύμφωνα με τους μηχανικούς που είχαν οργανώσει την υποδοχή και την ξενάγηση, στο εργοστάσιο λειτουργούσαν 100 αυτόματες σιγαροποιητικές μηχανές «του συστήματος Decouflé», ενός συστήματος εναλλακτικού της μηχανής Μπόνσακ που είχε εξασφαλίσει δικαιώματα ευρεσιτεχνίας στη Γαλλία⁹. Οι ίδιοι μηχανικοί υποστήριζαν ότι κάθε μία από αυτές τις μηχανές κατασκεύαζε «αυτομάτως» 20.000 τσιγάρα την ημέρα και είχαν οργανώσει μια σχετική «επίδειξη», κατά τη διάρκεια της οποίας «εργάτις» είχε κατορθώσει να γεμίσει μπροστά στον Ασπιώτη 500 τσιγάρα σε διάστημα δέκα λεπτών της ώρας.

Αν όμως παρακάμψουμε τον ενθουσιασμό της έκθεσης και κοιτάξουμε προσεκτικότερα, μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένες σημαντικές ανακολουθίες. Πρώτον, η κατασκευή χειροποίητων τσιγάρων συνεχιζόταν παρά την παρουσία των μηχανών, δίχως το γεγονός να εξηγείται. Δεύτερον, η λειτουργία των γαλλικών μηχανημάτων συνοδευόταν από σημαντικές μετατροπές των διαδικασιών κοπής του καπνού. Οι μηχανικοί παραδέχονταν ότι για την κοπή είχαν αναγκαστεί να εισάγουν κοπτικές μηχανές «του εν Λονδίνω εργοστασίου Roberlegg – London», το προϊόν των οποίων ανταποκρινόταν πολύ καλύτερα στις ανάγκες των σιγαροποιητικών τους μηχανών. Μάλιστα, απαντώντας σε σχετική ερώτηση του Ασπιώτη, οι Γάλλοι μηχανικοί σημείωναν ότι ακόμη και αυτές οι βρετανικές μηχανές κρίνονταν ακατάλληλες για την κοπή ελληνικών καπνών. Τρίτον και σημαντικότερο, η υποτιθέμενη ημερήσια παραγωγή των 20.000 τσιγάρων ανά μηχανή, αντιφάσκει με τον ρυθμό παραγωγής που επιτεύχθηκε κατά τη διάρκεια της οργανωμένης επίδειξης στον Ασπιώτη. Αν κάθε μηχανή όντως λειτουργούσε με τον ρυθμό των πενήντα τσιγάρων ανά λεπτό που

6 "James B. Duke", library.duke.edu/rubenstein/collections/creators/people/jbduke (Ημερομηνία πρόσβασης 2 Μαρτίου 2018).

7 Ελένη Βουσουλίνου-Ανυφαντή, «Η Βιομηχανία Γραφικών Τεχνών Ασπιώτη – ΕΛΚΑ (τέλη 19^{ου} Αιώνα)» (Διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2014).

8 ΕΛΙΑ, Αρχείο Ασπιώτη, Φάκ. 1, Υποφ. 2, «Επιστολή Γεράσιμου Ασπιώτη προς το Υπουργείον των Οικονομικών», 15 Μαρτίου 1893.

9 Hannah, "The Whig Fable", 64.

επιτεύχθηκε κατά την «επίδειξη», θα μπορούσε να παραγάγει 20.000 τσιγάρα σε μόλις 6 ώρες και 40 λεπτά. Η έκθεση αμελούσε να επισημάνει το γεγονός, ή να αναφέρει σε τι είδους εργασίες αναλωνόταν ο υπόλοιπος εργάσιμος χρόνος της ημέρας.

Ο Ασπιώτης ενθουσιάστηκε από την επίδειξη της αυτόματης σιγαροποιητικής μηχανής και μετέδωσε τον ενθουσιασμό του στην έκθεση που συνέταξε. Αλλά ο Ασπιώτης δεν ήταν καπνοβιομήχανος. Από τη σκοπιά του καπνοβιομήχανου, δηλαδή ενός ανθρώπου αναγκασμένου να ενδιαφέρεται για το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας, τα συμπεράσματα της έκθεσης Ασπιώτη ήταν ιδιαίτερος απογοητευτικά: Αφενός οι μηχανές Decouflé δεν λειτουργούσαν με την εξαγγελόμενη αποτελεσματικότητα και αφετέρου συνοδεύονταν αναγκαστικά από μια περίπλοκη εκμηχανισμένη διαδικασία κοπής του καπνού. Σαν να μην έφτανε αυτό, ακόμη και τα βρετανικά μηχανήματα κοπής που αναγκάζονταν να εισάγουν οι Γάλλοι για να ικανοποιήσουν –έστω μερικώς– τις απαιτήσεις των σιγαροποιητικών τους μηχανών, χαρακτηρίζονταν ακατάλληλα για την κοπή ελληνικών καπνών.

Η αναίρεση της μηχανικής δυσλειτουργίας ως τεχνολογικό εγχείρημα

Οι διαδικασίες κατασκευής τσιγάρων, όπως είχαν διαμορφωθεί πριν από την εμφάνιση και εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία, διατάσσονταν σε τρία διαφορετικά στάδια. Το πρώτο στάδιο ήταν η διαλογή, κοπή και ομογενοποίηση των καπνών. Το δεύτερο στάδιο ήταν το τύλιγμα των τσιγάρων, όπου εργάζονταν οι ειδικευμένοι σιγαροποιοί. Το τρίτο στάδιο περιελάμβανε το ξάκρισμα των έτοιμων τσιγάρων και, τελικά, το πακετάρισμα¹⁰.

Οι κατασκευαστές των σιγαροποιητικών μηχανών εξήγγειλαν την αυτόματη αντικατάσταση των ειδικευμένων σιγαροποιών που εργάζονταν στο δεύτερο στάδιο της διαδικασίας. Ταυτόχρονα, εξήγγειλλαν ότι η εισαγωγή των μηχανών τους, θα άφηνε τα υπόλοιπα στάδια της διαδικασίας απaráλλακτα. Όμως, οι διαδικασίες διαλογής, κοπής, και ομογενοποίησης ήταν σχεδιασμένες ώστε το προϊόν τους να ανταπεξέρχεται στις ανάγκες των τεχνιτών σιγαροποιών. Κατά συνέπεια, οι «αυτόματες» σιγαροποιητικές μηχανές δυσκολεύονταν εξαιρετικά να ανταπεξέλθουν στη συγκεκριμένη ποιότητα του καπνού που προέκυπτε από τις αίθουσες κοπής.

Αυτή του είδους η δυσλειτουργία είναι εμφανής στην αίτηση ευρεσιτεχνίας που συνόδευε τη μηχανή Μπόνσακ. Η αίτηση διατρεχεται από τη διαρκή ανησυχία του Μπόνσακ για τον καπνό που έπρεπε να είναι «όσο ομογενής γίνεται», καθώς και για τους σβώλους που κολλούσαν στα λαναροποιητικά ράουλα, ή που (καλύτερα) δεν κολλούσαν ποτέ στα ράου-

¹⁰ Για μια προσπάθεια ανασύστασης των σχετικών εργασιακών διαδικασιών, βλ. Χρήστος Καραμπάτσος, «Από το Αυτόκίνητο "Μηχανή της Περιπέτειας" στο "Περίφημον Μηχάνημα" της Σιγαροποιίας: Κρίσιμα Επεισόδια από την Ιστορία της Τεχνολογίας στην Ελλάδα» (Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ/ΕΜΠ, 2016), 247-267.

λα λόγω της τέλει κατασκευής της μηχανής¹¹.

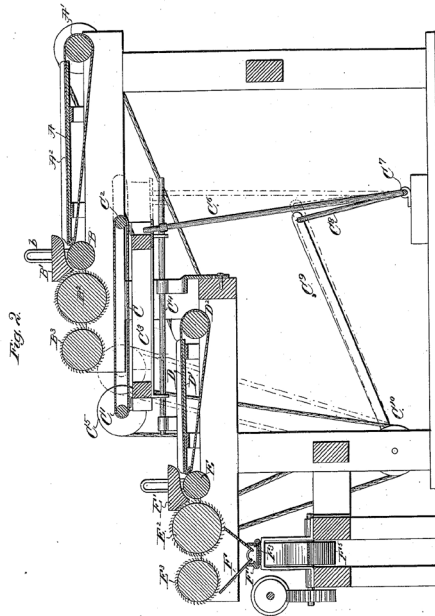
(Model.)

5 Sheets—Sheet 2.

J. A. BONSAK.
Cigarette Machine.

No. 238,640.

Patented March 8, 1881.

Witnesses,

Edw. W. B. ...

Inventor

J. A. Bousack
By ...

Εικ. 2: Το μηχανολογικό σχέδιο που συνόδευε την αίτηση ευρεσιτεχνίας του Τζέιμς Μπόνσακ.

Εδώ αναπαρίσταται το περισσότερο ογκώδες τμήμα της μηχανής

που ήταν αφιερωμένο στην ομογενοποίηση του καπνού

Τέτοιες ανησυχίες πήγαζαν ακριβώς από την αδυναμία της μηχανής να ανταποκριθεί στην ποιότητα του καπνού που προέκυπτε από τις διαδικασίες κοπής του καπνού. Επίσης, η δυσλειτουργία είναι εμφανής στην ίδια την υλική διάταξη της μηχανής. Μια ματιά στα σχετικά μηχανολογικά σχέδια, ή ακόμη και σε φωτογραφίες, αρκεί για να δείξει ότι το συντριπτικά μεγαλύτερο τμήμα του όγκου της, δεν ήταν αφιερωμένο στο στρίψιμο των τσιγάρων, αλλά

11 "Cigarette-machine, US 238640 A, Patented March 8, 1881", www.google.com/patents/US238640#classifications (Ημερομηνία πρόσβασης 26 Μαΐου 2016).

ακριβώς στην ομογενοποίηση του καπνού (Εικ. 1), εργασία για την οποία χρησιμοποιούνταν τρεις διαδοχικές φορές η ίδια διάταξη ράουλων και ιμάντων (Εικ. 2). Επίσης, η δυσλειτουργία των αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών είναι αισθητή σε κάθε συγκεκριμένη περιγραφή εργασιακού χώρου που έχουμε στη διάθεσή μας, αν και με τρόπο τόσο συγκαλυμμένο, ώστε να πρέπει να αναζητείται ενεργητικά από τον ιστορικό, με τον τρόπο που δείξαμε αμφισβητώντας τους υπολογισμούς της έκθεσης Ασπιώτη¹². Τέλος, η ίδια δυσλειτουργία χαρακτήριζε το τελικό προϊόν για πολλά χρόνια: κατά γενική ομολογία, τα «μηχανοποίητα» ήταν πολύ κατώτερης ποιότητας από τα χειροποίητα τσιγάρα¹³.

Οι αυτόματες σιγαροποιητικές μηχανές εξήγγειλλαν την αυτόματη αντικατάσταση των τσιγαράδων, στην πραγματικότητα, όμως, η εισαγωγή τους έπρεπε να συνοδευτεί από ριζική αναδιάρθρωση ολόκληρου του τεχνοκοινωνικού συστήματος παραγωγής τσιγάρων, ίσως από το χωράφι, σίγουρα από την κοπή. Αυτή η απαίτηση παρουσιαζόταν κατά την καθημερινή χρήση ως τεχνική δυσλειτουργία της μηχανής. Στην πραγματικότητα, όμως, η αναιρέσή της δεν μπορούσε να επιτευχθεί αποκλειστικά στο σχεδιαστήριο του μηχανικού ή στο εργοστάσιο του κατασκευαστή μηχανών. Αντιθέτως, ήταν ένα τεχνολογικό εγχείρημα, που έπρεπε να επιδιωχθεί στο εσωτερικό των χώρων εργασίας, με μια συνολική αναδιοργάνωση, όχι μόνο του τυλίγματος, αλλά και των διαδικασιών κοπής και ομογενοποίησης, συνεπώς με μεγάλες επενδύσεις σε νέες μηχανές, με ριζικές αλλαγές των μεθόδων εργασίας και των εργατικών δεξιοτήτων, ίσως και με νέες απαιτήσεις προς τους καπνοπαραγωγούς σχετικά με την ποιότητα καπνού που προσέφεραν στους καπνοβιομηχανούς¹⁴. Μπορούμε τώρα να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις διαπιστώσεις προκειμένου να επανεξετάσουμε τις απαρχές της εκμηχάνισης της ελληνικής σιγαροποιίας.

Εκμηχάνιση και εργατικός έλεγχος στην ελληνική σιγαροποιία

Το χρονολόγιο της εισαγωγής αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών στην Ελλάδα παρουσιάζει ένα παράξενο κενό. Πράγματι, η πρώτη τέτοια μηχανή φαίνεται πως εισήχθη στην

12 Για παράδειγμα, η εισαγωγή των αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών στην επιχείρηση Βάρκα συνοδεύτηκε από «νέες κοπτικές μηχανές», αλλά και από μια «μεγάλη σκάφη», όπου ο καπνός τριβόταν με το χέρι από μια νέα, προφανώς ad hoc δημιουργημένη, κατηγορία εργατών που δεν απαντάται σε καμία άλλη πρωτογενή ή δευτερογενή πηγή. «Το Τσιγάρο που Καπνίζετε: Πού και Πώς Κατασκευάζεται», Εφ. *Εμπρός*, 9 Οκτωβρίου 1911.

13 Για μια περιγραφή των σχετικών προβλημάτων από έναν «ειδικό» επιστρατευμένο επί τούτου, βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 17 Μαρτίου 1911, 1125-1133.

14 Έναν χρόνο μετά την εισαγωγή της πρώτης μηχανής, το Αργίριο είχε μείνει «τελείως άνευ ζήτησεως του καπνού αυτού», γιατί «και ο κ. Βάρκας και ο κ. Καραβασίλης εν Πύργω και οι άλλοι, οι οποίοι έχουσι τας μηχανάς, δεν θέλησαν να αγωράσωσι», βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 17 Μαρτίου 1911, 1128.

Ελλάδα το 1895, ούτε δύο χρόνια δηλαδή από την επίσκεψη Ασιπώτη στο Παρίσι¹⁵. Αλλά έκτοτε ελάχιστος λόγος έγινε γι' αυτήν. Όπως αναφέραμε ήδη, η πρώτη συντονισμένη προσπάθεια εισαγωγής μηχανών στην ελληνική σιγαροποιία έλαβε χώρα δεκαπέντε χρόνια αργότερα, τον Μάιο του 1910.

Νομίζουμε πως αυτή η δεκαπενταετής αδιαφορία για τα –υποτίθεται– προφανή πλεονεκτήματα της εκμηχάνισης, εξηγείται εύκολα με βάση τα όσα προηγήθηκαν. Η εισαγωγή αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών έπρεπε να συνοδεύεται από συνολική αναδιάρθρωση του τεχνοκοινωνικού συστήματος παραγωγής τσιγάρων. Οι Έλληνες καπνέμποροι για πολύ καιρό αδυνατούσαν ή/και ήταν απρόθυμοι να αναλάβουν το σχετικό πολιτικό και οικονομικό ρίσκο.

Ταυτόχρονα, όμως, το αντίστροφο ερώτημα παραμένει αναπάντητο: για ποιον ακριβώς λόγο, τον Μάιο του 1910, κάποιοι καπνοβιομήχανοι αποφάσισαν να ρισκάρουν εισάγοντας αυτόματες σιγαροποιητικές μηχανές; Νομίζουμε πως εδώ η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στις μεθόδους οργάνωσης των εργατών σιγαροποιών, στον έλεγχο που ασκούσαν στο εσωτερικό των χώρων εργασίας και, τελικά, στην ιδιαίτερη φύση της δεξιοτεχνίας τους.

Πράγματι, από το 1900 και μετά, πιθανόν υπό την επίδραση Ελλήνων τσιγαράδων που είχαν απελαθεί από την Αίγυπτο λόγω της συμμετοχής τους σε απεργίες, οι σιγαροποιοί οργανώθηκαν σε σωματεία και προχώρησαν σε επιτυχημένες κινητοποιήσεις, τα ίχνη των οποίων είναι εμφανή στις εφημερίδες της περιόδου¹⁶. Έπειτα από μια ιδιαίτερος επιτυχημένη απεργία που έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1909, κράτησε δύο μόλις ημέρες και εξασφάλισε μια γενναία αύξηση της αμοιβής ανά χιλιάδα, οι εργοδότες αποφάσισαν να παραγγείλουν «μηχανήματα κατασκευής σιγαρέττων, διά των οποίων θα απαλλαγούν πάσης νέας αξιώσεως των σιγαροποιών»¹⁷.

Αλλά τα προβλήματα που οδήγησαν τους εργοδότες να αποτολμήσουν την εισαγωγή αυτόματων σιγαροποιητικών μηχανών δεν εξατλούνταν στις απεργίες. Τον Μάιο του 1910, ενώ η μηχανή που είχε παραγγείλει ο Κωνσταντίνος Βάρκας βρισκόταν ήδη στο τελωνείο του Πειραιά, ο ανηψιός του Βάρκα, Ευστάθιος Λέρτας, εξέθεσε τα προβλήματα της οικογενειακής επιχείρησης με μια συνέντευξη στην εφημερίδα *Καιροί*. Ο Λέρτας γρήγορα προσανατόλιζε την επιχειρηματολογία του στο ζήτημα του καθημερινού ελέγχου του χώρου εργασίας:

Οι σιγαροποιοί διά του Συμβουλίου των μας υπέβαλον υπό κηδεμονίαν. Και ιδού διατί.

α) Μας υπεχρέωσαν να προσλαμβάνωμεν σιγαροποιούς ουχί της αρεσκείας μας. Το Συμβούλιον μας υποδεικνύει ποίους πρέπει να προσλαμβάνωμεν, αδιαφόρως αν οι υποδεικνυόμενοι κατασκευάζουν καλά σιγαρέττα.

15 Theologos Labrianides, "Industrial Location in Capitalist Societies: The Tobacco Industry in Greece, 1880-1980" (Διδακτορική διατριβή, London School of Economics, 1982), 124.

16 Για μια περιγραφή των προσπαθειών οργάνωσης των τσιγαράδων από το 1891 και μετά, Χρήστος Καραμπάτσος, «Από το Αυτοκίνητο "Μηχανή της Περιπέτειας"», 280-287.

17 «Η Απεργία των Σιγαροποιών του Πειραιώς», *Εμπρός*, 7 Οκτωβρίου 1909.

β) Μας υπεχρέωσαν να διατηρήσωμεν εν τη υπηρεσία περισσότερους του πρέποντος ψαλλιδιστάς (sic).

γ) Ηξίωσαν ν' αντικαταστήσωμεν εις εμπιστευτικές εργασίας ανθρώπους της εμπιστοσύνης μας δι' ιδικών των.

Εν τέλει, εννοούν ούτοι να ρυθμίζουν την παραγωγή των σιγαρέττων μας αυτοί οι ίδιοι.

Πάντα ταύτα μας εξηνάγκασαν να προμηθευθώμεν μηχανήν, να παρακολουθήσωμεν την επιβεβλημένην πρόοδον [...].¹⁸

Παρακολουθώντας τα τεκταινόμενα πριν και μετά την εισαγωγή της μηχανής, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι τηλεγραφικές διαπιστώσεις του Λέρτα διέθεταν περαιτέρω σημαντικό βάθος. Για παράδειγμα, η φράση «περισσότεροι του πρέποντος ψαλλιδιστές» σημαίνει ότι οι τσιγαράδες είχαν αποκτήσει λόγο για τη συγκεκριμένη μορφή του καταμερισμού της εργασίας εντός της παραγωγικής διαδικασίας. Μάλιστα, οι «ψαλλιδιστές» ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, τα παιδιά των τσιγαράδων, που είχαν προχωρήσει στο παρελθόν σε δικές τους απεργίες, προφανώς, με την παρότρυνση των γονιών τους¹⁹.

Ομοίως, η φράση «το συμβούλιον μας υποδεικνύει ποίους πρέπει να προσλαμβάνωμεν» υποδηλώνει ότι η συγκεκριμένη σύνθεση του εργατικού δυναμικού διαμορφωνόταν δι-αχρονικά από τους εργάτες και όχι τους εργοδότες. Οι συνακόλουθες επιπτώσεις στην πειθαρχία εντός του εργασιακού χώρου έγιναν ιδιαίτερος εμφανείς κατά τη διάρκεια της απεργίας του Μαΐου του 1910, όταν ο Κωνσταντίνος Βάρκας αναγκάστηκε να περιγράψει τον επικεφαλής μιας βίαιης αντιαπεργοσπαστικής ομάδας με τη φράση «Λορέντζος, αγνώστου επωνύμου»²⁰.

Επιπλέον των όσων ανέφερε ο Λέρτας, μπορούμε να επισημάνουμε ότι οι τσιγαράδες εργάζονταν με βάση μια συμφωνία ανώτατης παραγωγικότητας: Το όριο ήταν 2000 τσιγάρα ανά ημέρα και εργάτη και επιβαλλόταν εντός του χώρου εργασίας, παρότι οι εργοδότες γνώριζαν ότι οι τσιγαράδες μπορούσαν να εργαστούν πολύ ταχύτερα²¹. Μάλιστα, αυτού του είδους ο έλεγχος του χώρου εργασίας συνοδευόταν από συγκεκριμένες αντιλήψεις γύρω από τη σχέση του εργάτη με το προϊόν της εργασίας του. Το «τελεσίγραφο», που συντάξαν οι τσιγαράδες κατά τη διάρκεια της απεργίας τους, αιτούνταν «αι τιμαί της εσωτερικής καταναλώσεως σιγαρέττων ως προς την εργασίαν των σιγαροποιών να παραμείνουν οίαι είναι σήμερον επί μίαν πενταετίαν»· οι σιγαροποιοί απαιτούσαν τη σύνδεση της τιμής πώλησης των τσιγάρων με τις αμοιβές τους, συνεπώς, αμφισβητούσαν ότι το

18 «Η Απεργία των Σιγαροποιών – Πώς Έχουν τα Πράγματα – Τι Λέγει ο κ. Λέρτας», Εφ. *Καιροί*, 10 Μαΐου 1910.

19 «Η Εξακολούθησις της Απεργίας του Πειραιώς – Απεργία και εις το Καπνοκοπήριον», *Σκριπ*, 23 Μαρτίου 1910.

20 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φάκ. 71, «Αίτηση», 15 Μαΐου 1910.

21 «Οι Σιγαροποιοί», Εφ. *Τελευταία Ώρα*, 19 Μαΐου 1918.

προϊόν ανήκε εξ ολοκλήρου στον εργοδότη τους²². Αυτή η αντίληψη ήταν συνδεδεμένη με άτυπους «κανόνες» εντός του χώρου εργασίας, όπως η κοινή παραδοχή ότι οι τσιγαράδες είχαν το δικαίωμα να διακόπτουν την εργασία τους για να καπνίσουν δωρεάν όσα ήθελαν από τα τσιγάρα που παρήγαγαν, προφανώς κανονίζοντας εν τω μεταξύ οι ίδιοι τους ρυθμούς εναλλαγής μεταξύ εργασίας και καπνίσματος²³.

Για να συνοψίσουμε, οι εργάτες τσιγαράδες των αρχών του 20^{ου} αιώνα δεν ήταν απλά ειδικευμένοι και επιδέξιοι. Αξεδιάλυτα μπλεγμένες με τη δεξιοτεχνία τους βρίσκουμε συγκεκριμένες αντιλήψεις, έθιμα και πρακτικές. Αυτή η «ηθική οικονομία» με τη σειρά της, κατέληγε σε ένα είδος καθημερινού ελέγχου του χώρου εργασίας, ιδιαίτερα, δυσάρεστο για την εργοδοσία²⁴. Το εγχείρημα εισαγωγής των μηχανών προοριζόταν να επιλύσει τα συγκεκριμένα προβλήματα. Αλλά οι μηχανές αποδεικνύονταν με τη σειρά τους δυσλειτούργικες. Απαιτούσαν την αναδιοργάνωση ολόκληρου του τεχνοκοινωνικού δικτύου παραγωγής τσιγάρου.

Η «αργή» εκμηχάνιση της ελληνικής σιγαροποιίας: μια σκιαγράφιση των ανασταλτικών συντελεστών

Η εκμηχάνιση της ελληνικής σιγαροποιίας αποτελεί ένα γεγονός της δεκαετίας του 1910, εφόσον ήδη, με την έναρξη της συγκεκριμένης δεκαετίας, παρουσιάζεται ένα σημαντικό ποιοτικό χαρακτηριστικό. Η προοπτική της εκμηχάνισης εμφανίστηκε τότε ως στρατηγική επιλογή μιας ομάδας καπνεμπόρων, οι οποίοι, είτε αυτόνομα είτε με καθεστώς συνιδιοκτησίας, προχώρησαν στην εισαγωγή μηχανών κατά τη διετία 1910-1911. Ωστόσο, η εισαγωγή μηχανών από τους Βάρκα, Γιαννούτσο, Καραβασιλή, Δενδούλη και Πυρπασόπουλο δεν βρήκε άμεσα άλλους μιμητές μεταξύ των δεκάδων «σιγαροβιομηχάνων» της χώρας²⁵. Οι βασικοί παράγοντες που καθόρισαν την «αργή» εκμηχάνιση του κλάδου μπορούν να εντοπιστούν, ήδη, από την αντιπαράθεση του Κωνσταντίνου Βάρκα με τους σιγαροποιούς του, στις απαρχές της συγκεκριμένης διαδρομής.

Αρχικά παρατηρούμε ότι ο καπνέμπορος επέλεξε να διατηρήσει αρκετούς σιγαροποιούς στην υπηρεσία του και να συνεχίσει, παράλληλα με την παραγωγή μηχανοποίητου τσιγά-

22 «Η Απεργία των Σιγαροποιών – Τελεσίγραφον προς τον Βάρκαν», *Σκριπ*, 17 Μαΐου 1910.

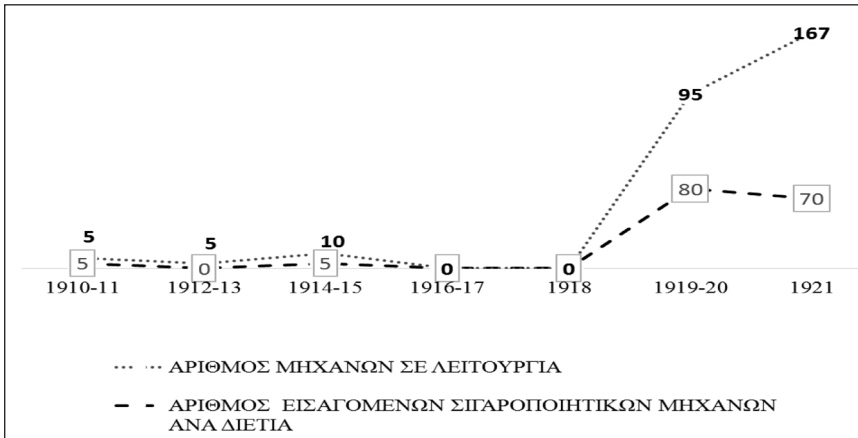
23 Ο Ρεπόρτερ, «Το Τσιγάρο που Καπνίζετε: Πού και Πώς Κατασκευάζεται», *Εμπρός*, 9 Οκτωβρίου 1911.

24 Για την «ηθική οικονομία» βλ. Edward P. Thompson, "The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century", *Past & Present* 50 (1971): 76-136.

25 Ενδεικτικά: «Ταραχώδεις σκηναί εις το καπνοκοπήτριον – αποφάσεις του Εργατικού Κέντρου», *Σκριπ*, 13 Μαΐου 1910· «Σιγαροποιητικά μηχαναί», *Σκριπ*, 26 Ιουνίου 1910. Ο Ι. Σερραϊός αναφέρει την εισαγωγή μηχανής από τον καπνοβιομήχανο Σπάθη, ωστόσο, η συγκεκριμένη πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται από τις εφημερίδες. Άλλωστε ο Σερραϊός παραλείπει να αναφερθεί στους Πυρπασόπουλους που εισήγαγαν μηχανή σε καθεστώς συνιδιοκτησίας με τον Δενδούλη. Ιωάννης Σερραϊός, *Περί της Εισαγωγής Μονοπωλίου Καπνού εν Ελλάδι* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1934).

ρου, την παρασκευή του χειροποίητου προϊόντος του²⁶. Η στάση αυτή καταδεικνύει μια αρχική δυσπιστία και του ίδιου, όσον αφορά την απρόσκοπτη λειτουργία της μηχανής.

Γράφημα 1: Αριθμός εισαγόμενων μηχανών και μηχανών σε λειτουργία ανά διετία. Οι αριθμοί που αναφέρονται στο γράφημα είναι κατά προσέγγιση

Πηγή: Για την περίοδο 1910-1918 τα δεδομένα αντλούνται από τις πληροφορίες του τύπου, ενώ για την τριετία 1919-1921 πηγή αποτελεί το έργο του Ν. Μικέλη: Νίκος Μικέλης, «Ο καπνός και η βιομηχανία αυτού εν Ελλάδι», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Δ. Καλιτσουανάκη* 3, τχ. 4 (1923): 350-352.

Κυρίως, όμως, αποτελεί ένδειξη της συνειδητοποίησης ότι πρόκειται να επακολουθήσει μια περίοδος συνύπαρξης των δύο τύπων τσιγάρου.

Η εκτίμηση ότι το τσιγάρο της μηχανής αποτελούσε προϊόν «κατώτερης ποιότητας» ήταν διάχυτη και μεταξύ των καπνεμπόρων. Στις 8 Ιουλίου 1910, εικοσιέξι από αυτούς απευθύνθηκαν με επιστολή προς το Υπουργείο των Οικονομικών, ώστε να αιτηθούν την απαγόρευση των σιγαροποιητικών μηχανών. Η «διακινδύνευση» της επένδυσης είχε αυξηθεί σημαντικά για τους μικρότερους καπνεμπόρους, εξαιτίας των έμμεσων απειλών του σωματείου των σιγαροποιών για πιθανή καταστροφή των μηχανών. Οι σιγαροποιοί είχαν προχωρήσει στη θραύση της παροπλισμένης μηχανής των Χρυσού και Γεωργόπουλου στις

²⁶ Για μια γενική επισκόπηση των γεγονότων της απεργίας στο: Νικόλαος Αλέξης, «Η περίπτωση των πρώτων σιγαροποιητικών μηχανών στην Ελλάδα: Η απεργία ενάντια στο μηχανήμα του καπνεμπόρου Βάρκα» (Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2015), crete.academia.edu/Nikolaos_Alexis. Ενδεικτικά: «Απεργία σιγαροποιών – κατάληψις του καπνεργοστασίου», *Σκρην*, 9 Μαΐου 1910. «Δήλωση των σιγαροποιών Αθηνών – Πειραιώς», *Εφ. Αστραπή*, 07 Αυγούστου 1910.

17 Μαΐου, γεγονός που επέφερε την άμεση σύγκληση του Υπουργικού Συμβουλίου και έθεσε το ζήτημα της επέμβασης του στρατού. Ωστόσο, η απόρριψη της εκμηχάνισης από μεγαλύτερους επιχειρηματίες του κλάδου, όπως ο Φυντανόπουλος, δεν συνδέθηκε τόσο με την αδυναμία ανάληψης του ρίσκου όσο με τη σύλληψη ενός εναλλακτικού σχεδίου για την «πρόοδο» της καπνοβιομηχανίας. Σύμφωνα με αυτό, η παραγωγή χειροποίητου τσιγάρου υψηλής ποιότητας αποτελούσε μονόδρομο για τη βελτίωση των πωλήσεων στο εξωτερικό²⁷.

Η διακινδύνευση που ενείχε η χρήση του μηχανήματος, η αναγκαία αντιπαράθεση στο πεδίο της αγοράς, η σθεναρή εναντίωση των σιγαροποιών και η αντίδραση ορισμένων καπνεμπόρων και καταναλωτών αποτέλεσαν τους βασικούς ανασταλτικούς παράγοντες της εκμηχάνισης στις αρχές της δεκαετίας του 1910. Ο κρατικός μηχανισμός από την πλευρά του κινήθηκε μεταξύ της ουδετερότητας και της εύνοιας προς την εκμηχάνιση. Προστάτευσε τον Βάρκα από τους σιγαροποιούς και εγγυήθηκε τη μεταφορά των πακέτων του στην αγορά²⁸. Μετά την εγκατάσταση της μηχανής του Βάρκα, τα σωματεία των σιγαροποιών προέβλεπαν το αίτημα της υψηλής φορολόγησης του μηχανοποίητου τσιγάρου και εναπόθεσαν τις σχετικές ελπίδες τους στην άσκηση φιλεργατικής πολιτικής από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ο φόρος, που θεσπίστηκε τελικά το καλοκαίρι του 1911, υπήρξε χαμηλότερος από τις αρχικές προβλέψεις και επέτρεψε στο τσιγάρο της μηχανής να αντισταθμίσει την ποιοτική υστέρηση με το χαμηλό κόστος²⁹. Η «προτίμηση» του κρατικού μηχανισμού προς το μηχανοποίητο προϊόν έγινε εμφανής και αργότερα, όταν ο ελληνικός στρατός, κατά τη διάρκεια, των Βαλκανικών Πολέμων, αλλά και οι «εγκατεσταθέντες αξιωματικοί και υπάλληλοι εις τας νέας χώρας» προμηθεύονταν μεγάλες ποσότητες «των κυτίων Βάρκα»³⁰. Η δημιουργία «τεχνητής ζήτησης» με τη διαμεσολάβηση του κράτους συνδυάστηκε με μια υπηρεσία στρατηγικού χαρακτήρα: τον «εθισμό» των στρατευμένων στο τσιγάρο της μηχανής.

Η εκμηχάνιση στη συγκυρία της πολεμικής εμπλοκής

Το πρώτο, «ισχνό» κύμα εισαγωγής μηχανών ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1911 με την εισαγωγή της δεύτερης μηχανής του Κωνσταντίνου Βάρκα³¹. Η ελληνική παραγωγή τσιγάρου συνέχισε να αποσκοπεί κατεξοχήν στην εγχώρια κατανάλωση, με αποτέλεσμα η

27 «Οι καπνέμποροι κατά των μηχανών», Εφ. *Αθήναι*, 09 Ιουνίου 1910· «Η απεργία των σιγαροποιών – Σκηναί εις τον Πειραιά», *Εμπρός*, 18 Μαΐου 1910.

28 Ο Δείνα, «Τα Πακέτα», Εφ. *Χρόνος*, 23.05.1910.

29 ΦΕΚ Α', αριθ. 218, 9 Αυγούστου 1911.

30 Μάνος Χαριτάτος και Πηνελόπη Γιακουμάκη, *Η Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου* (Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1998), 241.

31 Ενδεικτικά στο: «Η κίνηση του καπνεργοστασίου Αθηνών», *Εμπρός*, 10 Οκτωβρίου 1911.

αδυναμία τόνωσης της ζήτησης να μην επιτρέπει τη λειτουργία περισσότερων μηχανών³². Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι λειτούργησαν, επίσης, ανασταλτικά προς την εισαγωγή μηχανών, με αποτέλεσμα το δεύτερο «ισχνό» κύμα εκμηχάνισης που εντοπίζουμε, να δρομολογηθεί κατά τη διετία 1914-1915. Εκείνη την περίοδο λειτούργησαν δύο σιγαροποιοτικές μηχανές στη Θεσσαλονίκη, ενώ εγκαταστάθηκαν τουλάχιστον τρεις νέες μηχανές στην «Παλαιά Ελλάδα»³³. Η αγορά μηχανών, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, μπορεί να συνδεθεί με τη λήξη του προνομίου της Regie στις Νέες Χώρες και τη συνακόλουθη προσδοκία των καπνεμπόρων της Παλαιάς Ελλάδας ότι θα μπορούσαν να την αντικαταστήσουν σε περίπτωση ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς καπνού³⁴. Οι μηχανές συνέχισαν να αξιοποιούνται για την παραγωγή των τσιγάρων β' ποιότητας, ενώ τα προϊόντα α' ποιότητας και τα πολυτελή «χρυσά επιστόμια» συνέχισαν να είναι χειροποίητα³⁵. Οι σιγαροποιοί των Γιαννουκάκη και Πρωτόπαπα απέργησαν ενάντια στην εισαγωγή μηχανής τον Δεκέμβριο του 1914, ενώ τον Αύγουστο του επόμενου έτους έλαβε χώρα απεργία στο καπνοκοπήτριο του Πειραιά ενάντια στην εισαγωγή μηχανήματος από τον Τατάκη. Ο νέος κύκλος διαμαρτυρίας αποτελεί και μια ένδειξη ότι το φορολογικό πλαίσιο του 1911 δεν ήταν πλέον σε θέση να αποσβέσει τους κραδασμούς στη σιγαροποιία. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι η αμφισβήτηση της ποιότητας του μηχανοποίητου τσιγάρου συνεχίζει να αποτελεί κυρίαρχο επιχείρημα των σιγαροποιών, το οποίο προβάλλεται στην ευρύτερη δημόσια σφαίρα³⁶.

Η επέκταση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ανέκοψε την εισαγωγή νέων μηχανών, ενώ οι ελλείψεις σε σιγαρόχαρτο έθεσαν σε αχρηστία όσες είχαν ήδη εισαχθεί. Οι σιγαροποιοί βρέθηκαν σε καθεστώς υποαπασχόλησης, ενώ αρκετοί από αυτούς ήρθαν αντιμέτωποι με την πλήρη ανεργία. Κάτω από την πίεσή τους, το κράτος προχώρησε σε κατάσχεση των κυλίνδρων χαρτιού του Κωνσταντίνου Βάρκα, με στόχο να διασφαλισθεί η παραγωγή

32 Δημήτριος Καλιτσούνακς, «Ο Καπνός: η παραγωγή, το εμπόριον, η βιομηχανία και η φορολογία αυτού: μετά ιδιαιτέρας ερεύνης των Ελληνικών σχέσεων εν τω διεθνεί ανταγωνισμώ», *Αρχείον οικονομικών και κοινωνικών επιστημών* 12, τχ 1 (1932): 68. Θεωρούμε ότι η αξιοποίηση των μηχανών στην κατεύθυνση των «οικονομιών κλίμακας» αποτέλεσε το βασικό κίνητρο για να στραφούν περισσότεροι καπνέμποροι στην εκμηχάνιση.

33 Στην Αθήνα εισήγαγε μηχανή η επιχείρηση των Γιαννουκάκη-Πρωτόπαπα και στον Πειραιά ο καπνέμπορος Τατάκης. Επίσης, ο καπνέμπορος Βάρκας εισήγαγε την τρίτη σιγαροποιοτική του μηχανή. Η αναφορά στις μηχανές της Θεσσαλονίκης από το: Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936: Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Νεφέλη, 2005), 337.

34 Ωστόσο, η ενοποίηση της εσωτερικής αγοράς άργησε να πραγματοποιηθεί.

35 Ενδεικτικά: «Δήλωσις της εταιρείας Γιαννουκάκη - Πρωτόπαπα», *Εμπρός*, 17 Δεκεμβρίου 1914.

36 «Σιγαροποιοτικά μηχαναί», *Εφ. Έθνος*, 16 Δεκεμβρίου 1914· «Απεργία των σιγαροποιών Πειραιώς», *Εμπρός*, 03 Αυγούστου 1915.

χειροποίητου τσιγάρου. Για τον ίδιο λόγο επιβλήθηκε και η επίσημη απαγόρευση της λειτουργίας των σιγαροποιητικών μηχανών³⁷.

Η περίοδος του αποκλεισμού της χώρας και της πολεμικής εμπλοκής χαρακτηρίστηκε από σημαντικές κινητοποιήσεις των σιγαροποιών και των άλλων εργατικών σωματείων. Οι σιγαροποιοί πέτυχαν την υπογραφή «συμβάσεων» με τους καπνεμπόρους, οι οποίες εγγυούνταν τη διατήρηση της εργασίας τους στις συνθήκες του πολέμου. Η ταχύρρυθμη εκμνημόσυνη, που εκκίνησε με την άρση της απαγόρευσης λειτουργίας των μηχανών τον Ιούλιο του 1918, κλήθηκε να εξυπηρετήσει πολλαπλούς στόχους³⁸. Εκτός από την αύξηση του όγκου της παραγωγής τσιγάρου και την παράλληλη μείωση του κόστους, αποσκοπούσε στην απαλλαγή των καπνεμπόρων από τις απαιτήσεις των σιγαροποιών για μισθολογικές αυξήσεις, καθώς και από τις υφιστάμενες συμβάσεις στη σιγαροποιία.

Η επιτάχυνση της εκμνημόσυνης και οι αποζημιώσεις των σιγαροποιών

Με την άρση της αναστολής λειτουργίας των μηχανών, εκκίνησε η διαδικασία της ταχύρρυθμης εκμνημόσυνης. Χαρακτηριστικά η καπνοβιομηχανία Νέστος της Θεσσαλονίκης, έφτασε να διαθέτει τέσσερις σιγαροποιητικές μηχανές τον Ιανουάριο του 1919³⁹. Οι περισσότερες μηχανές που εισήχθησαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν «γερμανικού τύπου» και κατασκευάζονταν από τη γερμανική Universelle. Ενδέχεται η προτίμηση προς τον συγκεκριμένο τύπο μηχανών, να συνδέεται και με την καλύτερη ανταπόκρισή τους στις απαιτήσεις της ελληνικής καπνοβιομηχανίας. Οι σιγαροποιητικές μηχανές συνέχισαν να συνοδεύονται από «μηχανοκίνητες» κοπτικές μηχανές βρετανικής κατασκευής, όπως συνέβαινε τριάντα χρόνια, νωρίτερα, και με τις μηχανές Decoufflé⁴⁰.

Η έναρξη της μαζικής εισαγωγής μηχανών συνέπεσε χρονικά με την αποστράτευση αρκετών από τους σιγαροποιούς που συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου. Ακολούθησαν, λοιπόν, «τριμερείς» διαβουλεύσεις μεταξύ της κυβέρνησης, των εργοδοτών και των εργατικών σωματείων για τη διευθέτηση του ζητήματος του πλεονάζοντος δυναμικού στη σιγαροποιία. Οι καπνεμπόροι πρότειναν πρώτοι τη χορήγηση αποζημίωσης, με το κράτος να συναινεί στη συγκεκριμένη προοπτική. Η πρόταση, λόγω της έλλει-

37 «Επίταξις σιγαρόχαρτου», *Εμπρός*, 26 Ιανουαρίου 1917. Η απαγόρευση λειτουργίας των μηχανών επιβλήθηκε εντός του 1917, ωστόσο, δεν είναι γνωστή η ακριβής συγκυρία της.

38 «Τα εργατικά ζητήματα», *Εφ. Αθήναι*, 08 Ιουνίου 1918.

39 «Η καπνοβιομηχανία "Νέστος", μια από τας μεγαλειτέρας καπνοβιομηχανίας», *Εφ. Ακρόπολις*, 23 Φεβρουαρίου 1919.

40 Νίκος Μικέλινς, «Ο καπνός και η βιομηχανία αυτού εν Ελλάδι», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών του Δ. Καλιτσουδάκη* 3, τχ. 4 (1923): 350-351. Οι διαφημίσεις της Universelle παρουσιάζονται στις εφημερίδες της περιόδου.

ψης εναλλακτικών λύσεων, έγινε αποδεκτή και από τα εργατικά σωματεία⁴¹.

Το πρώτο Νομοθετικό Διάταγμα, για την αποζημίωση των σιγαροποιών, δημοσιεύτηκε στις 27 Φεβρουαρίου 1919 στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* και είχε προσωρινό χαρακτήρα. Η αποζημίωση αποδιδόταν έναντι της απομάκρυνσης των σιγαροποιών από την εργασία τους ως τον Ιούλιο του επόμενου έτους⁴². Ωστόσο, η εισαγωγή 80 περίπου καινούριων μηχανών, κατά τη διετία 1919-1920, ματαίωσε κάθε προσδοκία επιστροφής των αποζημιωθέντων στην εργασία τους και, παράλληλα, οδήγησε σε νέες απολύσεις. Οι άνεργοι σιγαροποιοί προχώρησαν σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, με στόχο την οριστική διευθέτηση του ζητήματός τους⁴³.

Κατά την έναρξη της δεκαετίας του 1920, η εσωτερική αγορά του καπνού είχε, πλέον, ενοποιηθεί και ο όγκος της εγχώριας παραγωγής καπνού είχε αυξηθεί σημαντικά. Η εισαγωγή των μηχανών γενικεύθηκε και μόλις το 1/10 των παραγόμενων τσιγάρων ήταν, πλέον, χειροποίητα⁴⁴. Ανασταλτικές παράμετροι, που εντοπίσαμε στις απαρχές της προηγούμενης δεκαετίας, όπως ο εσωτερικός ανταγωνισμός στον κλάδο των καπνεμπόρων, είχαν πάψει να υφίστανται. Το κράτος καλούνταν να συντελέσει στην άμβλυση της άμεσης σύγκρουσης των εργοδοτών με τους πρώην σιγαροποιούς τους. Η λύση της οριστικής αποζημίωσης του παρείχε τη δυνατότητα να εμφανιστεί ως «έσχατος ασφαλιστής» για τις λαϊκές τάξεις και, παράλληλα, να διευκολύνει την πλήρη κυριαρχία της μηχανής στην παραγωγική διαδικασία⁴⁵.

Στις 4 Δεκεμβρίου 1920 τέθηκε σε ισχύ το Διάταγμα για την οριστική αποζημίωση των σιγαροποιών. Αφορούσε όσους σιγαροποιούς έχασαν την εργασία τους ως τις 3 Οκτώβρη του συγκεκριμένου έτους⁴⁶. Οι δυνητικοί κοινωνικοί κραδασμοί από την εκμηχάνιση απορροφήθηκαν με διπλωματικό τρόπο, εφόσον η έξοδος ενός μεγάλου αριθμού σιγαροποιών από την εργασία συντέλεσε και στη συνδικαλιστική αποδιάρθρωση του κλάδου τους⁴⁷. Όσοι εργάτες δεν αποζημιώθηκαν, στερήθηκαν τη διαπραγματευτική τους ισχύ, με αποτέλεσμα να μην πετύχουν τη χορήγηση νέων αποζημιώσεων μέχρι το τέλος της δεκαετίας.

41 «Εργατικά – Σιγαροποιοί», *Εφ. Ριζοσπάστης*, 8 Φεβρουαρίου 1919.

42 ΦΕΚ Α', αριθ. 42, 27 Φεβρουαρίου 1919.

43 «Η χθεσινή αυθόρμητος διαδήλωση των άεργων εργατών σιγαροποιών», *Ριζοσπάστης*, 21 Νοεμβρίου 1920.

44 Μικέλνις, «Ο καπνός», 347-352.

45 Για την αντίληψη του κράτους ως έσχατου ασφαλιστή, στο: Christos Hadziiosif, "The state as insurer of last resort", επιμ. Andreas Lyberatos, *Social Transformation and mass mobilization: In the Balkan and Eastern Mediterranean Cities 1900-1923* (Heraklion: Crete University Press, 2013).

46 ΦΕΚ Α', αριθ. 227/ 3 Οκτωβρίου 1920. ΦΕΚ Α', αριθ. 279, 4 Δεκεμβρίου 1920.

47 Θανάσης Μπέτας, «Καπνοβιομηχανία Ματαόγγος εν Βόλω, 1918-1972: Εργασία και επιβίωση στο Βόλο» (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015), 3.

Συμπεράσματα

Οι συντονισμένες προσπάθειες εκμηχάνισης της ελληνικής σιγαροποιίας ξεκίνησαν περίπου τριάντα χρόνια έπειτα από την εφεύρεση της πρώτης σιγαροποιητικής μηχανής. Παράλληλα, απαιτήθηκε μια επιπλέον δεκαετία, ώστε να ευοδωθούν. Η συγκεκριμένη «καθυστέρηση» δεν αποδίδεται μονάχα στην εμπλοκή του ελληνικού κράτους σε μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις. Συνδέεται άμεσα με τη δυσχρηστία της μηχανής, η οποία απαιτούσε τη μεταβολή του συνολικού τεχνοκοινωνικού δικτύου της παραγωγής τσιγάρων. Δηλαδή, ένα υψηλό επενδυτικό κόστος και μια ραγδαία μεταβολή των υφιστάμενων «παραγωγικών σχέσεων» στη σιγαροποιία. Η υψηλή διακινδύνευση, αλλά και η προσήλωση ορισμένων καπνεμπόρων στην υψηλότερη ποιότητα του χειροποίητου τσιγάρου, έθεσαν σαφή όρια στις πρώτες απόπειρες εκμηχάνισης. Η αβεβαιότητα για τη δυνατότητα του νέου προϊόντος να επιβληθεί στην αγορά, μέσω της χαμηλής του τιμής, αποτέλεσε έναν ακόμα ανασταλτικό παράγοντα για την εισαγωγή μηχανών από τους εργοδότες.

Η αλλαγή της στάσης των καπνεμπόρων και η επιλογή τους να εισάγουν μαζικά μηχανές στα τέλη της δεκαετίας δεν μπορεί να αποδοθεί μονάχα σε μια ξαφνική βελτίωση των μηχανών και της ικανότητάς τους να παράγουν ένα ποιοτικό προϊόν. Η ηθική οικονομία των σιγαροποιών, οι οποίοι επιζητούσαν τον έλεγχο στο εσωτερικό των χώρων εργασίας, σε συνάρτηση με τις παράλληλες συλλογικές διεκδικήσεις τους για «πιεστικές συμβάσεις» και μισθολογικές αυξήσεις, κατέστησαν τη μηχανή μια «συμφέρουσα λύση». Ο κρατικός μηχανισμός έδειξε σε πολλές περιπτώσεις πρόθυμος να ενισχύσει την προοπτική της εκμηχάνισης και διαθέσιμος να συμβάλει στην «οριστική» επίλυση του ζητήματος των μηχανών. Η μαζική εκμηχάνιση συντέλεσε, μεταξύ άλλων, στον παραγκωνισμό ενός κλάδου χιλιάδων τεχνιτών και εργατών, οι οποίοι σε όλη την πορεία των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ού} αι. προέβαλαν προωθημένα αιτήματα και προκαλούσαν «κοινωνική αναταραχή».

A detailed, close-up photograph of a dried leaf, showing its intricate vein structure. The leaf is a warm, golden-brown color, with a prominent central vein and several secondary veins branching off. The texture is highly detailed, with smaller veins creating a complex, grid-like pattern. The lighting is soft, highlighting the natural texture and color of the dried plant matter.

ISBN 978-960-99637-1-8